

Ferhat AĞIRMAN*

Ahmed TÜRKMETİN**

Bilginin İmkânı Problemi: Gazali Örneği

Özet

Gazali bilginin temellendirilmesi ve kaynağının neliği hakkında felsefi sisteminde tutarlı bir düşünce ortaya koyar. Onun açısından ilk sorun bilginin neliğinden daha ziyade bilginin kaynağıdır. Gazali, tecrübi bilgiyle aklın zorunlu olarak kabul ettiği bilgilerin bilgi olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini sorgulayarak işe başlar. Sorunu ilk aşamada tecrübi bilgiyi ele alarak çözmeye çalışan Gazali, bu bilgi türünün yanıltıcı olduğunu düşünür. Yanıltıcı olan şey ise nesnel olarak bilginin kaynağı olamaz. Hemen arkasından Gazali akılı ele alır. Çünkü akıl duyu verilerine nazaran daha üstündür. Fakat akıl da bu sorgulamada Gazali'yi aradığı tatmine ulaştırmaz. Çünkü akıl insana aynı anda iki çelişik şeyi birden verebilir ya da var olmayan bir şeyi zihinde tasavvur ettirebilir. Bilgiyi elde edebilmemizin iki koşulu olan, duyu verilerine ve akla güvenilmezse bilgi nasıl elde edilebilir? Bilginin elde edilmesi mümkün değil midir? Mutlak bilginin imkanı üzerine başlattığı zihinsel diyalektik sonucunda içinden çıkılmaz bir şüpheye düşen Gazali bu halden zihni kurtarmanın gerekliliğine inanır. Bunun ancak ve ancak Tanrı'nın insanın kalbine doğurduğu nur ile olacağını, kişinin bilgiyi böyle bir süreç sonucunda elde edebileceğini savunur. Bu ise sezgi bilgisidir.

Anahtar Sözcükler

Tecrübi Bilgi, Akıl, Yakini Bilgi, Sezgi.

Abstract

Al-Ghazali reveals consistent philosophical system of thought grounding of knowledge and 'what' is the source of knowledge. From his point of view his first challenge is the source of knowledge rather than 'what' is knowledge. Ghazali, begins by questioning whether experimental knowledge and the essential knowledge which is accepted as a must by the mind, can be qualified as knowledge or not. Ghazali, tries to solve the problem by considering experimental data in the first step, thinks that this kind of information is misleading. What is misleading, can not objectively be as the source of the knowledge. Soon thereafter, Al-Ghazali deals with the mind. Because the mind is superior to the sensory data, but Al-Ghazali cannot reach satisfaction through this inquiry which

* Yrd.Doc.Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

** Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

is about the mind. Because the human mind can imagine two contradictory things at the same time, or make him envision something that does not exist. How can the knowledge be obtained, with two conditions on us to get the knowledge, sensory data, and the mind, if we don't trust them? Is it not possible to obtain the knowledge? Ghazali, after initiating a mental dialectic about the possibility of absolute knowledge now is in tangled doubt, believes that the requirement to recover the mind from this state. He claims that this can only be possible by the light which God put into human's heart and the person can obtain the information as a result of such a process. This is the intuition knowledge.

Key Words

Experimental Knowledge, The Mind, Precise Knowledge, Intuition.

Bilginin imkanı problemi, düşünce tarihi boyunca insan zihnini meşgul eden sorulardan birisi olmuştur. Bilginin imkanı noktasında düşünce tarihinde iki farklı görüş dile getirilmiştir. Bir kısım düşünürler insanın bir şeyi bilebilmesinin mümkün olmadığını dile getirirken, bir kısım düşünürler de insandan bağımsız bir bilginin var olduğunu ve insan tarafından da bilinebileceğini savunmuşlardır.

Nesnel tarzda bir bilginin varlığını yadsıyan görüşe göre, insanın bilgiyi elde etmesinin iki yolu vardır; insan bilgiyi ya duyu verilerinden elde eder ya da akılla elde eder. Halbuki bunların her ikisi de yanıltıcıdır. Mevcut birçok durumda duyu verileri insanları yanıltır. Ayrıca duyu verileri öznel bir yapı sergiler, yani kişiden kişiye değişebilir. Öznel olan ise bilginin yani nesnel olanın kaynağı olamaz. Protagoras bu konuda şöyle bir örnek verir: Üç tane kaptan üç farklı sıcaklık derecesine sahip su bulunsun; birisinde sıcak su, birisinde ılık su diğeri ise soğuk su bulunsun. Ben bir elimi sıcak suya diğeri soğuk suya sokayım ve bir müddet bekleyeyim. Daha sonra sıcak ve soğuk sudaki ellerimi kaplardan çıkartıp ılık suya sokayım. Bir elim bana diyecektir ki, bu su soğuktur, diğeri elim de diyecektir ki, bu su sıcaktır. Şimdi bu ellerin ikisi de bana ait ve su aynı su. Şimdi sorun şu: Bu ellerimden hangisi haklıdır? (Aster, 1943: 79) Nasıl oluyor da aynı kişiye ait olan eller aynı suda farklı cevaplar verebiliyor. Bu örnekte olduğu gibi, buna benzer birçok örnekte de duyu verilerinin yanıltıcı olduğu açıktır. Akıl ise aynı durumda iki çelişik önermeyi bize sunabilir veya var olmayan bir şeyin tasavvurunu zihinde gerçekleştirebilir. Biz bu şeyin var olup olmadığını ise hiçbir zaman bilemeyiz. Ayrıca beni bir kez yanıltan şey, her zaman da yanıltabilir. Bu noktada ben bir şeyin varlığının doğruluğu hakkında şüpheye düşerim ki bu noktada da onun bilgisinden söz etmek mümkün değildir. Bu görüşlere paralel olarak ünlü sofist Gorgias bilginin varlığını reddeder ve buradan da tam bir nihilizme gider. Çünkü ona göre “Bir şey yoktur” (...) “Bir şey olsaydı da bilemezdik” (...) “Bilseydik de başkalarına bildiremezdik” (Gökberk, 2005: 40).

Bu görüşlerin karşısında bilginin var olduğunu savunan görüşler de vardır. Bu düşünürlere göre insan zihinden bağımsız olarak varlıklar vardır ve insan bunların bilgisine sahip olabilir. Bu bağlamda Sokrates bilginin var olduğunu ve bilgili olmakla erdemli olmanın aynı şey olduğunu savunur. Çünkü, Sokrates'in, hiç kimsenin bilerek kötülük yapmayacağı düşüncesi sözü edilen çıkarımı doğrulayan ilkelerden biridir. Platon da Sokrates'in söyleminden hareketle bilginin varlığıyla ilgili şüphe duymayan

bir filozof olarak düşünce tarihinde karşımıza çıkar. Platon'un Theaitetos diyalogunda "bilgi nedir?" sorusuna cevap verme sürecinde varılan son nokta bilginin gerekçelendirilmiş doğru sanı (Platon, 1990: 178) olduğudur. Fakat bu tanım, "bilgi nedir?" sorusuna verilecek tam bir cevap değildir. Çünkü "gerekçelendirilmiş doğru sanı" bilginin gerekli şartıdır, fakat yeterli şartı değildir. Bilgi en az "gerekçelendirilmiş doğru sanıdır" ama buna ilaveten en az bir şartın daha olması gerekir. Bu nedenden dolayı, bu diyalog bilginin net bir tanımı verilmeden son bulur.

Kendisinden önceki filozofların zihnini meşgul eden bilginin imkanı problemi, Gazali'nin de zihnini meşgul etmiş, o da "bilgi nedir?" sorusuna cevap bulmaya çalışmıştır. O bu noktada birçok şüphe evresi geçirmiştir. Fakat burada şunu belirtmek gerekir ki Gazali'nin şüphesi sadece doğruyu bulmak için bir araçtır. Onun dışında şüphenin kendisi onun felsefi sisteminde bir amaç değildir. Birçok şüphe evresinden geçtikten sonra Gazali, bilginin var olduğunu söyler ve bilgiyi şu şekilde tanımlar: "(...) yakın derecesindeki bilgi, içinde hiçbir şüphe kalmayacak şekilde bilinen, kendisinde yanlışlık ve vehim ihtimali varit olmayan, kalbin yanlışlığına inanmadığıdır." (Gazali, 1972: 25) Yani Gazali'ye göre bir şeyin kesin derecesinde bilgi sayılabilmesi için; öncelikle kişinin onu apaçık bir şekilde bilmesi ve ayrıca bu şeyin doğru olması gerekir. Yalnızca bunlar da yetmez aynı zamanda kişinin o şeyin doğruluğuna inanması gerekir. Gazali'nin bilgi hakkındaki bu görüşleri bize, tamamen olmasa da kısmen Platon'un bilgi hakkındaki görüşlerini hatırlatıyor. Çünkü belirttiğimiz üzere Theaitetos diyalogunda bilginin en alt kriteri "gerekçelendirilmiş doğru sanıdır". Bu tanıma göre bir sanımızın bilgi olabilmesi için öncelikle onun doğru olması ve bizim onun doğruluğuna dair inancımızın olması gerekir. Fakat her inanç doğruluk kriteri sayılamayacağından, bu inancın bir de gerekçesi, kanıtı olması gerekir. Bu noktada Gazali'nin kesin (yakın) bilgi görüşü ile Platon'un yapmış olduğu bilginin kısmi tanımı arasında benzerlik olduğu söylenebilir.

Gazali, kesin bilgi olarak nitelendirebileceğimiz bir şeyin kesinlikle şüphe barındırmaması gerektiğini söyler. "Bu bilgi hatadan salim olmak için yakine o derece uygun olmalıdır ki mesela biri onun batıl olduğunu iddia etse ve taşı altına, değneği ejderhaya çevirse, bu, o bilgi sahibine herhangi bir şek ve şüphe getirmemelidir. Eğer ben, 10 sayısının 3'ten büyük olduğunu bildiğim halde, birisi "Hayır, 3, 10'dan daha büyüktür" diye iddia etse ve delil olmak üzere "Bu değneği ejderhaya çevireceğim" dese ve çevirse, ben de bunu görsem, bu yüzden bilgimde şüpheye düşmemeliyim. (...) Bu şekilde bilmediğim, kendisine yakın hasıl etmediğim her bilgi, güvenilemeyecek ve emin olunamayacak bir bilgidir. Kendisine itimat edilemeyen her bilgi de yakini bir bilgi değildir." (Gazali, 1972: 25-26) Gazali ile Platon arasındaki farklardan birisi de tam bu noktadır. Çünkü Platon'da bir şeyin bilgi sayılabilmesi için onun doğru olması gerekir. Gazali'de ise yakın derecesindeki bilgi için, doğruluk kriterinin yanında onun kesinlik derecesine sahip olması dolayısıyla güvenilir olması gerekir. Gazali'de kesin bilgiyi bu şekilde tanımladıktan sonra, şimdi sorun böyle bir bilginin kaynağının ne olabileceğidir? Bilginin kaynağı tecrübe midir yani deney ve gözlem midir, akıl mıdır yoksa bunlardan başka bir şey midir?

Gazali'ye göre insanın bilgiyi elde etmesinin iki yolu vardır. Bunlar; insani öğrenim, Rabbani öğrenim'dir. İnsani öğrenim iki şekilde mümkün olur: Birisi dışarıdan olup öğrenmekle (taallüm) elde edilir; ikincisi ise içeriden olup tefekkürle elde edilir.

Taallüm kişinin, başka bir kişiden yararlanmasıdır. Tefekkür ise nefsin, külli nefsten istifadesidir. Külli nefis bütün ilim ve akıl sahiplerine oranla daha etkili olup, öğreticiliği daha kuvvetlidir. (Gazali, 2010: 56) Gazali'den önce meşşai filozofları da sezgisel bilgiden söz etmişlerdir. Fakat onlara göre kişi bu sezgisel bilgiye kendi çabası sonucunda, çalışarak ulaşabilir. Örneğin, İbn-i Sina, insan aklının düşünce ve bilginin temelini meydana getiren akledilirler aracılığıyla mutlak hakikatlere ulaşabileceğini savunur. (Cevizci, 2008: 183) Bu bağlamda insanın kemale ermesini, maddi düzeyden derece derece kazanılmış akla yükselmesini sağlayan ise faal akıldır. (Cevizci, 2008: 185) Gazali ile İbn-i Sina arasındaki farka geldiğimizde; Gazali'de sezgisel bilgi Rabhani bir öğrenim iken, İbn-i Sina'da bu kişinin kendi çabası ile ulaştığı bir sonuçtur. Bu noktada İbn-i Sina'da sezgisel bilgi ile rasyonel bilgi uzlaşıırken, Gazali'de sezgisel bilgi ile nakli bilgi uzlaşır.

Gazali, tecrübi bilginin teşekkülünde faal aklın değil, insandaki aklın rolünü benimser. O, akla dayanan riyazi ve mantiki bilginin yanında, her seviyeden insan için, vahye dayanan nebevi bilgiyi, bunun dışında nefesine hakim olup ruhunu temizleyen ve böylelikle manen yükselen kimselere mahsus olmak üzere sezgici bilgiyi kabul eder. Bu bilgi üst aleme veya gayb alemine ait bilgi olup doğrudan doğruya ve vasıtasızca elde edilir. (Bolay, 1980: 389) Buradan da anlaşılacağı üzere Gazali'de sezgisel manada bilgi, peygamberler dışındaki tüm insanlar için aynı düzeydedir. Fakat kişinin bunun gereklerini yerine getirmesi, yani, bu bilgileri elde edebilmesi için nefesine hakim olup ruhunu temizlemesi gerekir. Ancak bu şekilde sezgisel manada bilgi sahibi olabilir.

Gazali, tecrübi, nebevi veya sezgisel bilginin yanında doğuştan bir takım bilme melekelerinin de bizde var olduğunu savunur. “Bilmiş ol ki ilimler, bütün insani nefslere yerleştirilmiş olup her nefis bütün ilimleri elde etmeye kabiliyetlidir. Bir nefsin diğerinden üstünlüğü, dışarıdan ve sonradan kendisine arız olan bir durum sebebiyle bu ilimleri elde etme konusundaki nasibiyle ilgilidir.” (Gazali, 2010: 63) Demek ki doğuştan herkeste bilgileri elde etme noktasında bir meleke var ve insan bu bilgileri nasibi oranında elde edebiliyor. İki insan arasındaki üstünlük ise bilgiye uygun yaşantı ile ona ulaşma noktasındadır. Her ne kadar Gazali'nin bu cümlesinden insanda doğuştan bilgilerin var olduğu gibi bir anlam çıkıyor gözükse de aslında buradan böyle bir sonuç çıkmaz. Çünkü öyle olsa herkes de aynı bilgilerin, aynı düzeyde elde edilmesi gerekirdi. Ayrıca insanın bunu elde edebilmek için çaba harcamasına da, bu bilgiye uygun yaşantılar yaşamasına da gerek kalmazdı. Halbuki kişide bilgiyi elde etme koşulu bellidir. Eğer ki bilgi tecrübi veya rasyonel anlamda bir bilgi ise ona uygun yaşantılar gerekir; yok eğer bilgi sezgisel manada bir bilgi ise, o zaman da insan nefsinin temizlenmesi, terbiye edilmesi gerekir. Bütün bunlar gösteriyor ki insanda doğuştan bilgiler değil, bilme melekeleri vardır, çünkü bunlar aktif halde değil potansiyel bir haldedir ve aktif hale gelebilmesinin şartları vardır. O halde öğreticinin bu noktada yapması gereken bu bilgileri potansiyel halden aktif hale getirmektir. “İlimler; tohumun topraktaki, mücevherin denizin dibindeki yahut madenin ortasındaki vaziyeti gibi nefslerin kökünde bilkuvve olarak sağlam bir şekilde yer edinmiş olup taallüm, bunun kuvveden fiile çıkmasını talep etmek, talim (öğretme) ise bunu kuvveden fiile çıkarmaktır.” (Gazali, 2010: 56-57)

Gazali'nin bu görüşleri neticesinde baktığımızda, o, iki çeşit hatırlamayı kabul eder:

1. Önceden hatırında olan şeyi unuttuktan sonra hatırlamak,
2. Yaratılıştaki kendisinde mevcut olan bir şeyi hatırlamaktır. (Gazali: 219)

Belirttiğimiz üzere Gazali'de doğuştan bilme melekesiyle elde edebileceğimiz bilgiler ilk başta potansiyel anlamda bir bilgidir. Ona göre aktif olan bilgiye deneyimler olmadan ulaşamaz. Çünkü insan zihni bilgiyi edinme yetisine sahip boş bir cevherdir. Onu duyuyla yetkinleştirir. Bu göstermektedir ki, Gazali'de doğuştan potansiyel olarak bilgi edinme melekesi vardır fakat bu meleke tek başına bilgiyi elde etme noktasında yeterli değildir. Bilgiyi elde etmek için bu yetinin yanında, bu bilgiye uygun yaşantıların, deneyimlerin olması gerekir. Ona göre boş bir cevher olan insan zihnini zaman içerisinde yaşadığımız tecrübelerimiz, deneyimlerimiz doldurur. "(...) erginlik çağında, çocuk (...) kelimelerin alıp yürüdüğü bir muhitte ise, layık olan kendisini bu felsefeden korumak ve evvela yalnız Hakk'ı öğretmektir. Çünkü boş bir cevher olan o çocuğun kalp ve beynine evvela o şüphe uyandıracak şeyler doldurulursa bunları atmak farz olur." (Gazali: 46) Gazali, insan zihnini şu ayet meallerinden hareketle boş bir cevhere benzetmiş olabilir: "Allah sizleri annelerinizin karnından hiçbir şey bilmez halde iken çıkarıp dünyaya getirmiştir. Şükredesiniz diye, size duymanız için kulak, görmeniz için gözler ve anlamanız için kalpler vermiştir." (Kur'an'ı Kerim, Nahl 16/78) Ayrıca Gazali'nin insan zihnini boş bir cevhere benzetmesi ile "genel çerçeve içinde, insan aklının doğuştan boş bir levha, eğitim yoluyla gerçekleşecek bir tabula rasa ya da saf potansiyalite olduğunu kabul eden" (Cevizci, 2008: 183) İbn-i Sina'nın görüşleri arasında benzerlikler vardır.

Gazali'nin bilgiye kaynaklık etme noktasında neyi tercih ettiğine bakmadan önce şunu belirtmek gerekir: O yapısı gereği bir şeyi sorgulamadan kabul etmez. Bu açıdan bakıldığında o bilgiden şüphe ettiği gibi ona ulaşma yollarından da şüphe eder. Bu bağlamda Gazali, var olan bilgilerini sorgular. Bu şekilde kendisinde bilgi olarak neyin kalacağını, daha doğrusu neye bilgi diyebileceğini merak eder ve araştırmaya, sorgulamaya başlar. Bu noktada kendisinde var olan tecrübi bilgilerden ve akla dayanan zorunlu bilgilerden şüphe eder. "Büyük bir ciddiyetle mahsusat (tecrübe) ve zaruriyat üzerinde düşünmeğe, kendimi şüpheye düşürüp düşüremeyeceğimi araştırmaya başladım. Nihayet uzun müddet şüphede kalış beni, mahsusatta da emin oluşu kabul etmemeğe zorladı." (Gazali, 1972: 27) Gazali epistemolojisini temellendirirken ilk olarak, kendisinde bulunan ve tecrübi bilgi olarak nitelendirdiği birikimlerinden şüphe eder ve tecrübi bilgilerin imkanı noktasında deneyimlerden kaynaklanan bilginin varlığını sorgular. Gazali, tecrübe bilgisinin dayanağının ne olduğunu, bu tecrübe bilgisine olan güvenin nereden geldiğini bulmaya çalışır.

"İçim diyordu ki mahsusata güven nereden gelir? Bunların en kuvvetlisi göz hassesidir. Göz, gölgeye bakar ve onu durur halde görür. Ve onda hareket olmadığına hükmeder. Bir müddet sonra tecrübe ve müşahade ile onun hareket ettiğini anlar. O, birdenbire değil de tedrici olarak, yavaş yavaş hareket etmiştir. Öyle ki onun bir duruş hali bile olmamıştır. Yine göz yıldızlara bakar, onları bir para büyüklüğünde küçük görür. Halbuki geometrik deliller, onun yeryüzünden daha büyük olduğunu gösterir. Mahsusattaki bu benzeri hallerde hissi (duyulara dayanan) davranış hakimdir; oysa bunu

akli davranış, müsamaha edilemeyecek bir tarzda tekdüz eder. Bunun üzerine mahsusata güven(im) de yıkıldı.” (Gazali, 1972: 27-28) Bu örnekler göstermektedir ki duyu verilerinden elde edilen tecrübi bilgiler insanı yanıltırlar. Uzaktaki cisimlerin gerçek boyutlarından küçük algılanması, yarısı su dolu olan bardaktaki kaşığın kırık görünmesi v.b. durumlarda duyu verileri insanları yanıltırlar. Bir kez aldatan şey ise her zaman aldatabilir. Aldatıcı olan şey ise, aldatmayanın; nesnel tarzda bir bilginin kaynağı olamaz.

Tecrübeye olan güvenin yıkılmasıyla birlikte yeni bir kaynak arayışı içine giren Gazali, acaba bilginin kaynağı akıl olabilir mi, diye düşünür. Çünkü ona göre akıl yapısı itibariyle duyu verilerinden daha üstündür. Ayrıca akıl duyu verilerine nispetle daha güvenilirdir. Akli ve müsbet ilimler, lugat ilmine üstündür. “Çünkü müsbet ilimleri bildiren akıldır. Lugatı öğreten ise işitme hassasıdır. Akıl’ın işitmeden üstün olduğu aşıkardır.” (Gazali: 41)

Gazali felsefi sisteminde akla büyük önem verir ve bu noktada akli yüceltir. Canlılar içerisinde en üstün varlık insandır. İnsanı diğer canlılardan üstün kılan şey ise onun aklidir. “(...) akıl, insanoğlunun en üstün vasfıdır.” (Gazali: 41) İnsan akli sayesinde diğer canlılar karşısında söz sahibi olabilmektedir. İnsan söz sahibi olabilmeyi ise bilme yetisi ile gerçekleştirebilmektedir. Şimdi sorun şu: Acaba böyle yüceltilen bir şey hatadan ne kadar uzaktır? Onun hata yapması düşünülebilir mi? Acaba bilgiye mutlak anlamda akıl ile ulaşmak mümkün müdür? Akıl bilgiye ulaşma sürecinde insana kaynaklık edebilir mi? Ya akılda, duyu verileri gibi bizi yanıltıyorsa, böyle bir durumda; yanıltıcı olan bu kaynağın doğru bir sonuç vermesi nasıl mümkün olur?

Gazali bu noktadan sonra çok güvendiği akıldan da şüphe etmeye başlar. Çünkü başlangıçta duyu verilerine güveniyordu fakat akıl hakimi geldi ve duyu verilerini yalanladı. Onların hatalı olduklarını ispatladı. Pekala ya akıl da yanıltıyorsa, başka bir hakim, akıl üstü bir hakim de gelir de akli yalanlarsa, aklın hata yaptığını, zihinde var olanların birer kuruntu ya da hayal ürünü olduğunu söylerse, o halde akla olan güven nasıl devam edecektir? Daha doğrusu akla güven kalacak mıdır? “(...) belki sadece “on, üçten daha büyüktür”, “Bir şey hem yok hem var olamaz”, “Bir şey hem hadis, hem kadim, hem var, hem yok, hem bulunması zaruri, hem imkansız olamaz” gibi evliyatı içine alan akliyata güvenmelidir” dedim. Bunun üzerine mahsusat; “Akliyata güveninin, mahsusata olan güvenin gibi olmadığını nasıl ispat edersin? Bana güveniyordun, akıl hakimi geldi beni yalanladı. Eğer akıl hakimi olmasaydı, beni tasdikte devam edecektin. Belki aklın, idrakin ötesinde başka bir hakim vardır; ortaya çıkarsa, akli verdiği hükümden dolayı tekdüz eder. Nitekim akıl hakimi ortaya çıktı ve hissi, verdiği hükümden dolayı yalanladı.” (Gazali, 1972: 28) Gazali akıldan şüphe etme noktasında ilk başta aklın zorunlu olarak kabul ettiği mantıksal ilkelere (özdeşlik ilkesi) ve matematiğin doğrularından yola çıkar. Çünkü bunlar aklın sarsılmaz olarak kabul ettiği doğrulardır. Fakat Gazali, artık bunlara bile güvenme noktasında şüphe duymaktadır. Şüphesinin kaynağı ise tecrübi bilginin yanıltıcılığını ortaya koyan akıl hakimi gibi, akli da denetleyecek olan bir hakim var olup olmadığı sorusudur. Gazali bundan sonra akılla ilgili şüphelerini iyice artırır ve bu noktada rüya hipotezini ortaya atar.

“Görmüyor musun? Uykuda birçok şeylerin varlığına inanıyor, birçok haller tahayyül ediyor, onların sebat ve istikrarı olduğuna kanaat getiriyorsun. Şu halde, bunlar

hakkında şüpheye düşmüyorsun. Sonra uyanınca düşünüp hayal ettiğin ve inandığın şeylerin hiçbirinin aslı astarı olmadığını anlıyorsun. O halde uyanık iken his veya akılla inandığın bütün şeylerin gerçek olduğuna nasıl emin olursun? Filhakika bu, senin haline nazaran göz önüne alınırsa gerçektir. Fakat sana öyle bir hal gelebilir ki bu halin senin uyanıklık haline nispeti, uyanıklık halinin uyku haline nispeti gibidir. Ve senin uyanıklık halin, ona nispetle uykudur. Bu hal gelirse, aklınla tevehhüm ettiğin bütün şeylerin neticesiz olduğunu kesin olarak anlarsın.” (Gazali, 1972: 28-29) İnsanlar gerçekten bazı zamanlar uykularında bir takım hayaller görür fakat bunların hayal olduğunun farkına varamazlar. Tıpkı gerçekmiş gibi onları yaşarlar. Bazı zaman bu onlara büyük bir sevinç verir, bazı zaman ise büyük bir üzüntü verir. İnsanlar, onların gerçek olmadığını anlamadan sanki gerçeklermiş gibi güler veya ağlarlar. Bunun bir rüya olduğunu ise ancak uyandıği vakit anlayabilirler, daha doğrusu uyandıklarının farkına vardıklarında, bu bilince sahip olduklarında anlarlar. Peki ya böyle bir şey yoksa, aslında sadece uyandığımızı zannediyorsak, peki hala rüyadaysak... Bunu bilmemizin bir yolu var mı? Şu an uyanık olduğumuzu ne aracılığıyla bilebiliriz?

Gazali rüya hipotezini iyice iletir. Ona göre “Belki bu hal ölüm halidir. (...) Belki, dünya hayatı, ahirete nazaran bir uykudur. İnsan ölünce, her şey ona, şimdi görüldüğünden başka türlü görünecektir.” (Gazali, 1972: 29) Bununla birlikte şöyle bir ihtimal daha var: Belki biz şu an ölmüşüzdür ve ruhumuza dünyada yaşadıkları gösteriliyordur. Bizim de şu an itibarıyla bundan haberimiz yoktur. Ta ki sorguda o ana gelene kadar bunun farkına varamayacağızdır. Dediğim gibi bu sadece bir ihtimalden ibarettir. Şu an itibarıyla bunu ispat etmek pek mümkün değildir. Nasıl ki rüyada iken, bunun bir hayal olduğunu anlayamıyorsak, tıpkı bunun gibi şu an sorgulanıp sorgulanmadığımızı da anlayamayız.

Gazali'nin zihnini sürekli sorular meşgul eder fakat bunlara bir müddet yanıt bulamaz. Çünkü bilgiye kaynaklık edebileceğini düşündüğü iki yetinin de güvenilir olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu noktada acaba insan bilgiye ulaşamaz mı? Yoksa bilginin kaynağı duyarlar ve aklın dışında başka bir şey midir? “Bu hal böylece iki aya yakın içimi kemirdi. Ben durum itibarıyla safсата mezhebine girmiş oluyor fakat kimseye söylemiyordum. Nihayet Allah Teala bu hastalığıma şifa verdi, sıhhat ve itidale avdet ettim. Akli zaruretler emniyet ve yakın üzere makbul ve güvenilir bir halde geri döndü. Safساتadan bu ayrılış, bir delil yardımıyla değil, Allah Teala'nın kalbime attığı bir nur ile olmuştur. Bu nur birçok bilgilerin anahtarlarıdır.” (Gazali, 1972: 29-30) Gazali dış aleme ve eşyaya ait mantıki bilginin teşekkülünde aklın rolüne büyük önem verirken, yakini bilginin elde edilışinde aklın rol ve tesirini ortadan kaldırır. (Bolay, 1980: 390) Çünkü “akıl, başlı başına çok az şeyleri halledebilir. Bir şeyin cüz'iyatını değil ancak külliyatını bilmeğe vasil olabilir. (...) kişiyi yegan yegan doğru hükümlere götüremez. Hidayete erdiremez.” (Gazali, 1971: 65)

Aklın rol ve tesirini ortadan kaldıran Gazali, artık bilginin elde edilmesi noktasında yeni ve sağlam bir kriter bulmuştur. Gazali bu yeni ve sağlam kriteri kalp ve kalp gözünün açılması suretiyle doğrudan doğruya Allah'ta bulmuştur. O, insan bilgisinin doğruluk ve hakikate uygunluğunu, aradan bütün vasıtaları (araçları) kaldırarak Allah'a dayandırmış ve O'nunla garanti altına alınmıştır. Böylelikle o, yakinin temelini, bilen sujenin dışında bulmuştur. Bu temel veya kriter bir yandan Allah, öte yandan faal akıl ve peygamberdir. (Bolay, 1980: 391-392) Gazali kalp

gözünü açıklarken kavram kargaşası olmaması için, ona da akıl der. Fakat bu akıl yukarıda bahsettiğimiz akıl değil, kalp ilmini açıklamak için kullanılan akıldır. “Bilmiş ol ki insan kalbinde kemale sahip olan bir göz vardır; buna kimi zaman akıl, kimi zaman ruh, bazen de nefsi- insani denir.” (Gazali, 2010: 73) Gazali bu akıl (kalp gözü) ile daha önceden şüphe ettiği duyu verilerini karşılaştırarak, onun duyu verilerine nispetle üstünlüğünü ortaya koymaya çalışır.

Göz, kendisine uzak ve çok yakın olan nesnelere göremez. Halbuki akıl için uzak ve yakın eşittir. Göz perde arkasındaki nesnelere göremezken, akıl için böyle bir şey söz konusu değildir. Doğrusu hiçbir hakikat akıldan gizlenemez. Göz nesnelere dış tarafını, en üstte bulunan yönünü görür, onun hakikatinden ziyade kalıplarını ve suretlerini görür. Akıl ise nesnelere derinliklerine, sınırlarına nüfuz eder, onların hakikatlerine vakıf olur. Göz varlıkların bir kısmını görür, akıl ise bütün varlıkları idrak eder. Göz sonsuz olanı göremez, buna karşılık akıl sonsuzu idrak etme gücüne sahiptir. Göz büyüğü küçük görür, akıl ise bunun doğrusunu kavrar. (Gazali, 2010: 74-76) Gazali'nin aklı iki anlamda kullanmasını ve bu ikinci anlamdaki aklın duyu verilerine üstünlüğünü bu şekilde zikrettikten sonra, şimdi sorun bu ikinci anlamdaki aklın (kalp gözü) bilgilere nasıl ulaştığını ortaya koyabilmektir. Gazali'nin felsefi sisteminde, kalp gözü veya Allah tarafından insanın kalbine doğan nuru açıklayabilmek için, onun Rabbani öğrenim olarak nitelendirdiği sistemini incelemek gerekir.

Gazali'ye göre, Rabbani öğrenim iki şekilde olur: Bunlardan birincisi vahiydir. İkincisi ise ilhamdır. İlham vahiy eserdir; nitekim vahiy gaybi durumun açıkça, ilham ise örtülü bir biçimde ortaya konulmasıdır. Vahiyden kaynaklanan ilme “nebevî bilgi”, ilhamdan kaynaklanana ise “ledünnî ilim” denir. İlham, vahiyden daha aşağıda kalır ve vahye nispetle zayıftır fakat rüyaya nispetle de daha kuvvetlidir. Ledünnî ilimde Allah ile insan arasında hiçbir vasıta yoktur. Bu ilim saf, temiz, ince kalplere gayb kamilinden gelen ışık gibidir. (Gazali, 2010: 58-60) Allah bir insan için iyi şeyler dilediğinde; Kendisi'yle insan arasındaki perdeyi kaldırır. Böylece insan, varlıklarla (yaratılmışlarla) ilgili bilgilere vakıf olur. Hikmetin hakikati ledünnî ilim sayesinde elde edilebilir. Bu mertebeye ulaşmayan insan hikmet sahibi, bilge olamaz. Bu ledünnî ilim mertebesine ulaşanlar çok fazla çaba harcamadan bilgilere sahip olurlar. Az taallüm eder çok bilirler. (Gazali, 2010: 61) Kişiyi fikir kapısı açıldığında tefekkür yolunu ve sezgiyle elde edilmek istenen sonuca varma yolunun nasıl olduğunu bilir. Böylece kalbi ferahlık bulur, sağgörüsü açılır, nefsindeki fazla bir çaba ve yorgunluk yaşamadan potansiyelden aktif hale getirir. (Gazali, 2010: 58) Teorik ve pratik ilimlerin büyük kısmını hikmet sahibi nefisler, fazla çaba harcamadan, zihinlerinin duruluğu, fikir kuvvetleri ve sezgilerinin keskinliği sayesinde elde etmişlerdir. (Gazali, 2010: 57)

Ledünnî ilim; ilham nurunun akışıdır. Bu ilim kişinin nefsinin düzenlenmesinden, terbiye etmesinden sonra elde edilir. Bu düzenleme için ise üç şey gereklidir:

1. Bütün ilimleri elde etmek ve bunların büyük çoğunluğunda en büyük nasibi almak, en yüksek yere varmaktır.
2. Doğru riyazet (nefsin isteklerini kırma) ve sahih murakabe (denetleme, kontrol) dir.
3. Tefekkürdür. (Gazali, 2010: 66)

İnsan sınırlı yaşamında nasıl olur da birçok bilgiye sahip olabilir, sorusuna Gazali açısından verilecek cevap, tefekkür ile olacaktır. Duyuların nitelikleri üzerine aklın nuru üstün gelince, bilgiyi arzulayan kişi az bir tefekkür sayesinde çok öğrenmeye ihtiyaç duymaktan kurtulur; çünkü kabiliyetli bir nefis, kısa bir zaman tefekkür ile donuk bir nefsin bir senelik öğrenmesinden daha fazla faydalar elde eder. Bu bağlamda öğrenme tefekküre ihtiyaç duyar. Çünkü insan kendisi için önemli olan bütün bilgileri öğrenme yoluyla elde edemez, her şeyi öğrenmeye güç yetiremez. O bir şey öğrenir ve bilgilerden tefekkür yoluyla başka şeyler çıkarır. Bunların bir kısmına çalışarak, bir kısmına akıl yürüterek, bir kısmına da derunundan fikir duruluğu sayesinde sahip olur. Örneğin bir mühendis ihtiyaç duyduğu bütün bilgileri ömrü boyunca öğrenemez. O mühendisliğin genel esaslarını ve geçerli kurallarını öğrenir. Daha sonra bunlardan kıyasla yeni bilgiler elde eder. Bütün bedeni ve nefsanî işlerde durum böyledir; başlangıcı öğrenilir, devamı tefekkürle elde edilir. (Gazali, 2010: 57-58)

Gazali açısından “insanın bilgiye ulaşma sürecine kaynaklık edecek şey nedir?” sorusunun cevabı; kalptir. Çünkü Gazali’ye göre, “kalp, Rabbani ve ruhani bir latife ve incelik. (...) O latife, insanoğlunun hakikatidir. İdrak eden bilen ve kavrayan odur.” (Gazali, 1990: 9) Bu anlamda kalp onun felsefi sisteminde olmazsa olmaz koşuldur. Ona göre “kalp ilmi, farz-ı ayn dır (herkese kesin borçtur).” (Gazali, 1963: 44) İnsan ancak kalbi sayesinde bilgiyi elde edebilir. Hatta kişinin kendi kalbi hakkında bir bilgisi yoksa yani kalbini tanımıyorsa, o kişi kendisini de tanımaz, kendisini tanımadığı zaman Rabbini de tanımaz. Eğer ki kişi kalbini tanımıyorsa, onun dışındaki hiçbir şeyi de tanımaz. (Gazali, 1990: 8) Gazali bütün var olan bilgimizde; öncelikle kalbimizi bilmemiz gerektiğini, oradan hareketle kendimizi bilebileceğimizi, kendimizi bilmemiz vasıtasıyla Allah’ı bilebileceğimizi, oradan da diğer bütün her şeyi bilebileceğimizi savunmaktadır.

Bilginin kaynağının kalp olduğunu savunan Gazali onu; insanoğlunda bütün emirlerdeki hakikatin hakikati kendisinde görülsün diye hazırlanmış bir ayna (Gazali, 1990: 27) olarak tasvir etmektedir. Ona göre, “(...) kalp, ilimlerin hakikatleri karşısında, tıpkı renkli suretler (biçimler) karşısında bir ayna gibidir. Nasıl ki her renkli cismin bir sureti ve bu suretin de, karşısındaki aynada meydana gelmiş bir benzeri varsa, aynı şekilde, her bilinen şeyin de bir hakikati vardır. Bu hakikat, bilinen o şeyin suretidir. İşte bu suret kalp aynasında tab olunur (parlar), orada vuzuha (aydınlığa, açıklığa) kavuşur.” (Gazali, 1971: 109-110)

Gazali’ye göre bu hakikate ulaşma sürecinde, kalp tek başına çalışmaz. Onun bu manada emrinde çalışan azaları vardır ve o, bunlara hükmeder. “Bil ki, ilmin mahalli kalptir. Kalpten gayem; bütün azaları idare eden latifedir. İtaati yapılan ve bütün azalar tarafından hizmetine koşulan ancak bu kalptir.” (Gazali, 1990: 27) Buradan anlaşılıyor ki kalp, Gazali’nin felsefi sisteminde insana ait en üstün organdır. Çünkü bütün azaları o yönetir. Onun dışındaki her şey ancak ona itaat eder. Azaların onun verdiği bir hükme karşı çıkmak gibi bir lüksleri yoktur. “Allah nezdindeki sırları keşfeden kalptir. Diğer azalar ise, kalbin hizmetçi ve bağlılarıdır. Kalbin çalıştırdığı aletleridir. Efendinin, kölesini çalıştırdığı, çobanın (idareci) raiyesini (sürüsünü) güttüğü ve san’atçının aletini çalıştırdığı gibi, kalp de diğer azaları çalıştırmaktadır.” (Gazali, 1990: 7) Bu bağlamda kalbin iki ordusu vardır. Onun birinci ordusu gözle görülürken, ikinci ordusu ise ancak sezgiyle görülür. Kalp, burada padişah hükmündedir. Orduları ise, hizmetkar ve

yardımcılar hükmündedir. Onun gözle görülen ordusu; el, ayak, göz, kulak, dil ve diğer gizli ve açık azalardır. Zira bütün bu azalar kalbin hizmetçisidir ve ona itaat ederler. Onların gerçekleştirdiği eylemler kalp sayesinde ve onun emrine aykırı davranış sergileyemezler. O, göze açıl dediği zaman, göz hemen açılır, dile konuşmayı emrettiğinde dil hemen konuşur. (Gazali, 1990: 12) Kalbin bunlardan başka bir ordusu daha vardır. O ordusu da; ilim, hikmet ve tefekkürdür. (Gazali, 1990: 14)

Gazali'ye göre her türlü bilgimizin kaynağı olan kalp ve kalp gözü yaşantılarda sürekli aktiftir. Kalp gözü yalnızca bilgiyi elde etmekle kalmaz bunun yanında “ (...) kendisini bilici (alim) ve kudret sahibi olarak idrak eder; ayrıca kendisinin bilgi sahibi olduğunu idrak ettiği gibi kendisinin bilgi sahibi olduğunu bildiğini, kendisinin bilgi sahibi olduğunu bilişini bildiğini...-sonsuz dek- idrak eder.” (Gazali, 2010: 74) Yani kalp gözü bilgiyi elde etme süreçlerinin tamamının farkındadır. Görüldüğü gibi Gazali bilgiyi elde etme sürecinde kalp gözüne (akla) büyük önem vermekte, o olmadan bilginin elde edilmesini mümkün görmemektedir. Ona göre “(...) ilmin kaynağı, doğum yeri ve kökü akıl olduğuna göre aklın şerefi de meydana çıkmıştır. Akla nispetle ilim, ağaca nispetle meyve, güneşe nispetle nur ve göze nispetle görmek gibidir.” (Gazali: 209) Fakat bazı aklın bilgiye ulaşamayacağını, bazı ağacın meyve vermeyeceğini ya da bazı gözün görmeyeceğini düşünmekte mantıksal açıdan bir çelişki yoktur. Bu söylenenlerin; aklın bilgiye ulaşmasının, ağacın meyve vermesinin ya da gözün görmesinin gerçekleşebilmesi için uygun koşulların oluşması gerekir. İnsanın bilgiye ulaşabilmesi için de, o bilgiye ulaşmayı mümkün kılacak yaşantıları, deneyimleri olması gerekir. Bu yaşantılar da onun nasibi derecesinde olur. Çünkü insan her şeyi deneyimleyemez. Sınırlı yaşamı buna müsaade etmez. Bunların dışında kalbin bilgiye ulaşmasını engelleyen başka durumlar da olabilir. Bunlar kalp gözünün (aklın) perdeleridir. Fakat bu perdeyi oluşturan başka bir şey değil yine aklın kendisidir. “Aklın perdesine gelince, göz nasıl göz kapaklarını kapatmak suretiyle kendisine ait bir perde oluşturursa, akıl da bazı nitelikleri sebebiyle kendi kendisine perde oluşturur.” (Gazali, 2010: 74)

Tecrübe ve akılla bilgiye ulaşmayı engelleyen durumlar olduğu gibi kalple de bilgiye ulaşmayı engelleyen durumların olduğunu iddia eden Gazali'ye göre, “ (...) nefslerden bazıları dünya hayatında bozulur, zaafa uğrar. Böyle çeşitli zaaf ve hastalıklarla ise hakikatleri idrak etmek imkansızdır.” (Gazali, 2010: 63) İnsanlar dünya hayatında bazı isteklerini bastıramayarak onların kölesi olurlar. Bu doyumsuz istek ve arzular onların bozulmalarına sebep olur. Bu bozulmalar ise kalp ile hakikat arasında perde olur ve kalbin hakikate ulaşmasını engeller. “(...) ilimlerin nurları, kalpler cihetinden gelen meşguliyet, bulanıklık ve habasetten (kötülükten) dolayı perdelenmiş olur da kalplere girmez.” (Gazali, 1990: 19) O halde, hakikate ulaşmak için kalbin dünyevi şeylerden ve kötülüklerden temizlenmesi gerekmektedir.

Kalbin hakikatleri kavramasına, bilmesine engel olan sebepleri beş başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar:

1. Kalbin zatındaki eksiklikler,

2. Şehvi arzuların neden olduğu günahların ve habasetliklerin (kötülüklerin), kalbin yüzünde toplanmış olması,

3. Kalbin, başka hedeflere, başka gayelere yönelmiş olması,

4. Perde,

5. Cehalet, hakikate ulaşacak yolları bilmemektir. (Gazali, 1971: 111-114 ve Gazali, 1990: 27-29)

Gazali'ye göre bu beş sebep yüzünden insanlar eşyaların hakikatlerini elde edemez. Eğer ki bu sebepler ortadan kaldırılırsa kalp eşyanın hakikatini bilme kabiliyetine sahiptir. (Gazali, 1971: 115) Kalbi ile kendisi arasındaki perdeyi kaldırmayı başaranlar, maddi ve manevi alemlerin bilgisine sahip olurlar. Duyularla algılanan maddi varlıklar alemini gördüğü gibi, gayb ve melekut alemini (ruhların ve meleklerin alemi) de görürler. (Gazali, 1971: 117) İlmin merkezi olan kalp ile ilim arasına giren perdeyi kaldırmanın yolu ise iyi şeyler yapmak, onu var olan dünya zevklerinden ve kötü şeylerden arındırmaktır. Ancak bu şekilde kalp huzura erer, ancak bu şekilde o, bilgileri elde eder. “Taatlar, azaların amellerinin bütün gayesi, kalbin tasfiyesi ve tezkiyesidir, cilalanmasıdır. Kalbi temizleyen kurtulmuştur. Kalbin temiz edilmesinden gaye; iman nurlarının orada hasıl olmasıdır. Yani marifet nurunun parlamasıdır.” (Gazali, 1990: 31)

Gazali'nin bu noktada gayesi; Allah'ın sıfat ve fiillerini bilmeye perde olan kir ve paslardan kalp ayinesini (aynasını) temizleyip cilalandırma yolunu göstermektir. Ona göre kalbin temizlenmesi ise, nefsanî ve hayvanî arzuları terk ederek, Peygamberlerin izinden yürümekle mümkündür. (Gazali: 58) Çünkü ona göre “Nebiler kalp hastalıklarının tabipleridir.” (Gazali, 1972: 73) Demek ki kalbe perde olan şey bizim bedeni ve dünyevi yönde olan istek ve arzularımızdır. Kişi eğer kalbini temizlemek istiyorsa öncelikle nefsini terbiye etmeli, bu tarz istek ve arzularından uzaklaşmalıdır. Bunu ise Peygamberlerin hayatını inceleyerek, onların yaptıklarını yaparak, terk ettiklerini terk ederek gerçekleştirebilir.

İlim öğretmekle meşgul olan kişiler de bu noktayı göz önünde bulundurmalı ve ona dikkat etmelidir. Çünkü “ilim öğretenler insanların kalpleri ve akılları üzerinde tasarruf ederler. Yeryüzündeki en üstün yaratık insan, insanın en değerli cüz'ü ise kalbidir. İlim öğreten, kalbi olgunlaştırmak, temizlemek, cilalandırma ve rızayı ilahiyeye yaklaştırmakla meşguldür (...)” Bu şekilde insanın ruhu tamamen temizlenecek, hakikate ulaşmasını engelleyen perdeler kalkacak ve insan gerçek manada bilgiye sahip olacaktır. Ruh tamamen temizlenince gayb alemi (gözle görülmeyen şeylerin alemi) ile arasındaki perde kalkar ve “kalp gözü” açılır. Kalp gözü açılınca Levh-i Mahfuzdaki özler, eşyanın hakikatleri insanın kalbine aynadaki akis gibi akseder. Şu halde bu bilgi eşyanın hakikatini bir seferde ve bütünüyle kavrar. Mantiki bilginin metodu muhakeme (usavurma) ve tümevarım iken, bu bilginin metodu sezgidir. (Bolay, 1980: 389)

Sonuç olarak bilgiye nasıl ulaşabileceğini arayan Gazali, bu noktada duyu verilerinden hareket eder ve bilginin kaynağının duyu verileri olabileceğini düşünür. Fakat duyu verileri mevcut birçok durumda bizi yanılttığı için onun bilgiye kaynaklık edemeyeceğini anlar ve akla yönelir. Acaba bilginin kaynağı akıl mıdır, diye düşünür fakat akıl da bahsettiğimiz noktalarda olduğu gibi, benzer birçok durumda bizi yanıltabilir. O halde, akla da güvenilemez. Bundan sonra Gazali bilginin varlığı

noktasında şüpheye düşer. Birçok şüphe evresinden geçer ve nihayet bilgiye nasıl ulaşılacağını bulur. Bilgiye ulaşma yolu ne tecrübedir ne de akıldır. Bu Allah'ın insanın kalbine doğurduğu bir nurdur. İnsan bu nur sayesinde karşılaştığı şeylerin hakikatini bir seferde kavrar. Gazali'ye göre, bilgiye ancak böyle bir sezgiyle ulaşılabilir, bilgi ancak böyle bir sezgi ile mümkündür.

Kaynakça

Aster, E. von, (1943) *Felsefe Tarihi Dersleri 1*, Çev. Macit Gökberk, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası.

Bolay, S. H. (1980) *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul: Kalem Yayıncılık.

Cevizci, A. (2008) *Ortaçağ Felsefe Tarihi*, Bursa: Asa Kitabevi.

Gazali, (1972) *Dalaletten Hidayete*, Çev. Ahmed Suphi Furat, İstanbul: Şamil Yayınevi.

Gazali, *İhyau' Ulumi'd-Din*, Cilt 1-1, Çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları.

Gazali, (1990) *İhyau' Ulumi'd-Din*, Cilt 3, Çev. Mehmed A. Müftüoğlu, Yeniden Tetkik ve Tashih Eden: A. Fikri Yavuz, İstanbul: Tuğra Neşriyat.

Gazali, (1971) *Mukaddes Merdivenler (Mearicül'Kuds)*, Çev. Yaman Arıkan, İstanbul: Eskin Matbaası.

Gazali, (1963) *Oğlum*, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,.

Gazali, (2010) *Yol, Bilgi ve Varlık*, Çev. A. Cüneyd Köksal, İstanbul: Sufi Kitap Yayıncılık,.

Gökberk, M. (2005), *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi,.

Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Anlamı (2001), Nahl 16' 78, Ömer Dumlu, Hüseyin Elmalı, İzmir: İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Platon, (1990) *Theaitetos*, Çev. Macit Gökberk, İstanbul: M.E.B. Yayınları.